

PRILOG POVIJESTI HRVATSKIH CISTERCITA

Ivica TOMLJENOVIC, Zagreb

Veliki duhovni pokret, koji će poput snažnog vala u 12. i 13. stoljeću zahvatiti cijelu Evropu, nastao je 1098. u Molesmeu, u Francuskoj, odakle se Sv. Robert Norman sa svojih dvadeset drugova povukao u Citeaux (Cistercium). Ovaj zaista začuđujući polet cistercitskog reda usko je povezan sa životom i radom sv. Bernarda iz Clairvauxa (1091–1153) koji je snagom svoje ličnosti obilježio cijelu jednu epohu.

Glavno obilježje cistercita je sasvim dosljedno, za neke možda prestrogo, opsluživanje Pravila sv. Benedikta, dok to isto opsluživanje u Clunyju »pokazuje jedno blaže i kao osmijehom ozareno lice«. Nova organizacija Reda, nastala reformom u Citeauxu, omogućila je puno veću međusobnu povezanost samostanskih zajednica koje ipak zadržavaju svoju samostalnost. Centralizirana uprava Reda, ostvarena uvođenjem godišnje generalne skupštine, postaje jedan od važnih čimbenika u zbližavanju različitih krajeva i različitih zemalja Evrope.

Unatoč strogoj disciplini ili, možda, upravo zahvaljujući njoj, redovničke zajednice su pravne zajednice i u svom ustrojstvu uključuju načelo demokratičnosti. Strogo su određena prava i dužnosti kako podložnika tako i starješina. Temelj demokratičnosti proširuje se i učvršćuje kad cisterciti, 1115 godine, uvode prvu nadnacionalnu skupštinu u Evropi. Ta skupština ima pravo donositi, mijenjati i tumačiti zakone. Nitko osim generalne skupštine (*Parliamentum*) ne može dozvoliti izuzetke od pravila koja vrijede za sve jednako. Dakle, točno sto godina prije znamenitog teksta »Magna Charta libertatum«, koji pod pritiskom staleža u Engleskoj, 15. VI. 1215. potpisuje Ivan bez Zemlje, cisterciti već imaju svoj prvi evropski parlament. »Magna Charta« se, naime, smatra prvim zametkom evropske parlamentarne demokracije kojoj će biti potrebno punih šest stoljeća da se razvije.¹

Cisterciti, u ono vrijeme vrlo brojni, daju pečat svim duhovnim gibanjima i po samom ustrojstvu svoga Reda utječu na razvoj društvene i političke misli u Evropi. Neprocjenjive su njihove zasluge za jedinstvo kršćanskog Zapada. Upravo čvrsto jedinstvo Reda, unatoč samostalnosti pojedinih opatija, doprinosi da se cisterciti

1 L. MOULIN, *La vie quotidienne des religieux, X – XV siècle*, Paris 1981, str. 15 i 192.

šire gotovo munjevitom brzinom i da se već spomenuti val obnove osjeti sve do najudaljenijih granica Evrope.

CISTERCITI U NAŠIM KRAJEVIMA

Poznata uzrečica da je »Bernard volio doline, a Benedikt bregove« (*Bernardus valles, montes Benedictus amabat*) obistinila se i u hrvatskim krajevima. Uz našu obalu utemeljeni su mnogi benediktinski samostani, čije je značenje za vjerski i kulturni život Hrvata dovoljno poznato.² Cisterciti se ograničuju na unutrašnjost zemlje, uvijek uz rijeke ili potoke, jer im se tu pružaju bolji uvjeti za rad na krčenju i obradi polja. Fizički rad za cistercite nije samo sredstvo za sticanje materijalnih dobara za život nego je to bitni čimbenik njihove duhovnosti. Nije teško zaključiti koliku je prednost za poljoprivredu u Hrvatskoj značila nazočnost ovih monaha koji sa sobom donose iskustva iz plodne Burgundije i drugih zemalja zapadne Evrope. U kršćanskoj obnovi, u gospodarskom napretku, političkom životu i cjelokupnom procesu uključivanja Hrvatske u zapadnu civilizaciju, cisterciti su odigrali značajnu ulogu koja danas još uvijek nije dovoljno naglašena i osvijetljena. Višestoljetna turska pustošenja izbrisala su mnoge materijalne tragove nekadašnje cistercitske nazočnosti u našim krajevima, od samostana i gospodarskih zgrada ostala je tek po koja razvalina, ali to ne znači da je njihovo djelo uništeno. Mnoga dostignuća, od isušivanja močvarnih polja do gotske arhitekture, trajno su svjedočanstvo o djelovanju Bernardovih monaha u hrvatskom narodu.

Toplica – Topusko

Najstarija cistercitska opatija u Hrvatskoj bilo je Topusko. Osnovao ju je hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. 1205. godine.³ Samo ime dolazi očito od riječi »toplice« koja se zbog latinske ortografije i mađarskog izgovaranja sve više mijenjala, tako da se konačno ustalio naziv Topusko. U izvorima se ime Topusko pojavljuje u više od dvadeset različitih varijanti, što je već svojevrsno svjedočanstvo o važnosti i znamenitosti ove opatije.⁴

Iz povelje kralja Andrije II, izdane 1211. godine, jasno se razabire da je utemeljenje topuske opatije bilo povjereno opatiji Clairvaux.⁵ Iz registara Reda znamo da je Topusko 76-a kćerka Clairvauxa.⁶ Kralj je točno odredio mjesta koja pripadaju samostanu i prinose koje su pojedinci i plemena dužni davati. Samo pet plemena sa prostranog područja opatije bilo je izuzeto, iako ne sasvim jer »svinje određene za

2 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, Split 1965. Ovo kapitalno djelo je prava riznica podataka i nezaobilazno pomagalo za proučavanje povijesti i prosvjetiteljske uloge benediktinaca u hrvatskim krajevima.

3 I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici Zagrebačke biskupije XII. i XIII. stoljeća*, Zagreb 1873. T. I. c. XVIII. str. 25.

4 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, Split 1965, sv. III. str. 216.

5 I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. XVIII, str. 25.

6 L. JANAUSCHEK, *Origines Cistercienses*, I, str. 308.

kraljevski dvor pobire crkva sa cijelog svog područja, tako da od tog davanja nitko nije izuzet«. (Porcos vero regios debet ecclesia de tota terra sua colligere, ita quod nullus ab eorum sollucione sit exemptus).⁷ Na samostan, dakle, prenosi kralj ne samo prava koja inače imaju feudanci nego i svoja vlastita. I dalje se obrazlaže: »...i godišnje daju crkvi ono što su ranije davali knezu ili grofu, to jest: četiri vola, trideset kokošiju, četiri guske, tristo kruhova, trideset mjera vina, četrdeset mjera zobi.«⁸ Ovo zadnje ne daju, jasno, pojedinci nego seoski plemići (»Centuriones cum suis subiectis«).

Budući da je sam kralj utemeljio Topusko kao »regale monasterium«, taj je samostan bio pod neposrednom kraljevom zaštitom, a njegov opat je imao i punu suđačku vlast: »Abbas vero plenariam et irrefragabilem habeat potestatem universum populum suum vel per se vel per suum comitem curialem iudicare...«⁹

Kako se moglo i očekivati, povlašteni samostan je vrlo brzo došao u sukob sa okolnim feudalcima, koji su pohlepni i zavidni bacili oko na bogatu i privredno cvatuću opatiju. To je bio povod za drugo kraljevo pismo, godine 1213, u kojem su potvrđena sva prava samostana te naglašena kraljeva briga i ljubav prema toj redovničkoj zajednici.¹⁰

Mnogo oštija bila je borba protiv viteškog reda templara koja je trajala godinama unatoč zalaganju zagrebačkog kaptola i biskupa iz Pečuha. Napadi templara bili su osobito opasni jer su svjetovni velikaši slijedili njihov primjer i opatiji nanosili goleme štete.

Kao znak konačnog izmirenja prepuštaju templari 1240. godine topuskom samostanu jedno zemljište u Senju. Bilo je to važno za topuske cistercite čiji je samostan postao značajno gospodarsko i trgovačko središte, pa su im skladišta u najvećoj luci sjevernog Jadrana postala neophodna. O novčanoj snazi opatiije govori i visina dadžbina koje je morala dostavljati središnjoj crkvenoj upravi. Za pontifikata pape Ivana XXII. (1316–1334) Topusko je zaduženo sa 300 Fl. godišnje. Jedino je zagrebački biskup morao plaćati 100 Fl. više. Ni jedan drugi samostan u Hrvatskoj nije imao tako visokih novčanih obaveza prema Rimu.¹¹

Redovnici su morali biti spremni i na oružanu obranu, osobito protiv različitih napada iz susjedne Bosne. Tako je nastala i utvrda Krala koju je opat samostana dao izgraditi na otoku Sv. Ladislava u slivu rijeke Une. Budući da je utvrda bila prilično udaljena od samostana, darovao je kralj Bela IV. »opatu i braći susjedna polja, šume i ostalo zemljište kako bi tvrđava, zajedno sa pratećim zgradama, bila opskrbljena«.¹²

7 *Privilegia monasterii B. M. V. de Toplica*, n. 1, Biskupski arhiv Zagreb, varia 2a; I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. XVIII, str. 26.

8 I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. XVIII, str. 27.

9 I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. XVIII, str. 27.

10 I. TKALČIĆ, *Cistercitski samostan u Topuskom*, Zagreb, 1897, str. 7; I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. XIX, str. 28.

11 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 211; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 443.

12 I. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici*, c. CVIII, str. 124.

Bilo bi, međutim, pogrešno ako bismo Topusko promatrali samo s gospodarskog ili strateško-političkog gledišta, jer je spomenuta opatija prije svega duhovni centar. Dokaz za to je i pismo pape Klementa IV. koje on 1268. godine upućuje zadarskom nadbiskupu Lovri. Naime, opat benediktinskog samostana Rogovo tuži se papi da je disciplina u samostanu sasvim popustila, a duhovnost da je na veoma niskoj razini. Papa je zadužio nadbiskupa da izvrši kanonsku vizitaciju spomenute redovničke zajednice i, ako je stanje zaista tako beznadno, izabere nekoliko redovnika iz Topuskog koji bi samostan reformirali.¹³ Uzdignuće monaha Hinka na senjsku biskupsku stolicu 1271. godine također govori o duhovnom značenju opatije Topusko.¹⁴

Ali, kako to u povijesti često biva, poslije uspona dolazi pad. Napadi na Topusko nisu nikad potpuno prestali. Međutim, veća opasnost vrebala je unutar samostanskih zidina. Početkom 14. stoljeća javljaju se unutarne trzavice, i one počinju razarati zajednicu. Pojedine struje traže zaštitnike i pomagače izvan zajednice, a to je najgore što se u jednom samostanu može dogoditi. Posljedica ovih ogorčenih borbi bilo je i ubojstvo celerarija (glavnog ekonoma) te afera oko opata uzurpatora (abbas intrusus) kad je Gvido iz Clairvauxa protupravno prigrabio službu opata.¹⁵

U mnogobrojnim dokumentima iz 15. stoljeća dolazi do izražaja beznadno stanje nekad cvatuće opatije. Godine 1425. papa Martin V. ovlašćuje zagrebačkog biskupa Ivana Albena da na položaj topuskog opata, »koji već dugo vremena, a i sada zauzimaju svjetovnjaci (per multa tempora ac presenti per laicos occupatum), postavi monaha Leonarda Gredyngerta iz samostana Walderbach kod Regensburga.¹⁶ Leonardo umire prije nego je stigao do Topuskog, stoga Blaž Andre, zagrebački opat, moli da ga se razriješi od službe da bi istu preuzeo u Topuskom. U njegovoj molbi također stoji: »Dicta abbatia post ob. Philippi per multa tempora a laicis occupata fuit.«¹⁷ Ovo je još jedan dokaz koliko je topuska opatija nekad bila moćna, kad je unatoč pustošenju svjetovnjaka, još uvijek tako privlačna.

Već početkom 15. stoljeća, točnije 26. prosinca 1404. imenovao je papa Inocent VII. zagrebačkog kanonika Stjepana Blagajskog »gubernatorom« topuske opatije, nakon toga što je propao pokušaj pape Bonifacija IX. da u Topuskom uvede red.¹⁸

Generalni vizitator, opat Ivan iz Morimonda, podređuje Topusko slovenskoj opatiji Stična.¹⁹ Unatoč ovom posljednjem pokušaju nije se nekad tako glasovita i utjecajna topuska opatija nikad više oporavila. Uskoro nakon pada Bosne (1463), kada se tamni oblak turske tiranije kroz više stoljeća nadvija nad najveći dio hrvatskih kra-

13 A. THEINER, *Vetera monumenta Hungariae*, I, str. 293; I. TKALČIĆ, *Cistercijski samostan u Topuskom*, str. 13.

14 I. TKALČIĆ, *Cistercijski samostan u Topuskom*, str. 14.

15 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 212.

16 P. LUKSICS, *Diplomata Pontificum Saec. XV*, Budapest, 1931, str. 168, br. 795.

17 P. LUKSICS, *Diplomata Pontificum*, str. 235, br. 1256.

18 A S V, Reg. Lat. vol 119, f. 84 – r. (Kustos Kaptolskog arhiva u Zagrebu, A. LUKINOVIC, fotokopirao je sve dokumente Vatikanskog arhiva od 12. do 15. st. koji se odnose na hrvatske krajeve).

19 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 212.

jeva, s opatom Fridrihom Mundorferom 1467. umire i nekoć moćna i slavna topuska opatija.

Ostali cistercitski samostani u našim krajevima

Ostale ćemo samostane ovdje samo navesti, a spomenuti ono što je najnužnije da bi se dobila neka slika o ulozi cistercita u hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti.

- Sv. Marija na Savi, utemeljen oko 1255. ili možda 1218.²⁰
- Sv. Marija u Zagrebu. Sa Egidijeva otoka na Savi preselio u Zagreb oko 1315. Dokinuo ga je papa Julije II. 1510.
- Sv. Marija u Kutjevu, utemeljen 1232.
- »Belae fontis« u Petrovaradinu, utemeljen 1234.
- Sv. Jelena kod Samobora, utemeljen oko 1277.
- U naše vrijeme započela je obnova cistercitske tradicije osnutkom samostana u Jastrebarskom 1982. godine.

Ženski samostani

- Sv. Marija u Ivanić-Kloštru, osnovao ga je biskup Stjepan Babonić 1242. godine.
- Sv. Jakov kod Zagreba. Pripadao je opatiji Sv. Marije u Zagrebu i predan redovnicama kad su se redovnici povukli.

Arhitektura i spisi

Prema Smičiklasu bio je samostan u Topuskom »monasterium opere mirifico constructum«.²¹ Poslije turskog razaranja ostao je samo portal kao nijemi svjedok nekad veličanstvene gotske crkve. Bila je to prava bazilika sa tri lađe, 50 metara duga i 23 metra široka.²² Neki misle da je ona čak i starija od gotskih crkava u Njemačkoj.²³

Od ostalih građevina u Hrvatskoj treba spomenuti crkvu Sv. Marije u Zagrebu, iako od prvobitne građevine nije puno ostalo iza preuređenja u 18. stoljeću.²⁴ Od opatije u Kutjevu ostala je današnja župna crkva i dvorac koji predstavlja ostatke nekadašnjeg samostana. Prema nekim svjedočanstvima mogla se još u 17. stoljeću vidjeti »samostanska utvrda, kao neki gradić, nekoliko tornjeva...« (*arx monasterialis, quasi oppidolum, turrets aliaque*).²⁵

Pisanih spomenika nema također mnogo. Tu je na prvom mjestu *Privilegia B. V. Mariae de Toplica*. Knjiga je pisana na pergameni a sastoji se od 61-og lista, odnosno 120 stranica. U ovoj izuzetno važnoj knjizi sadržani su dokumenti koji odražavaju sve za opatiju značajne događaje između 1211. i 1363. godine. U Nacionalnoj knjižnici u Zagrebu nalazi se i zbirka propovijedi pod naslovom *Homilije Sv.*

20 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 222.

21 T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XIII, str. 84.

22 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 218; J. BÖSENDORFER, *Crtice*, str. 290.

23 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 219.

24 Pogledati: Sveta Marija na Dolcu, KS, Zagreb 1985.

25 J. BARLE, *Popis župa u Donjoj Slavoniji od g. 1660.* (Vjestnik zem. arhiva, IX, 164.)

Grgura Pape, prepisana u 13/14. stoljeću, a potječe iz knjižnice cistercitskog samostana u Topuskom.²⁶

Cisterciti u javnom životu srednjovjekovne Hrvatske

Daleko više nego što se obično misli utjecali su crno-bijeli monasi na svakodnevni život svoga vremena. Dobar primjer za to je upravo zagrebačka opatija Sv. Marije koja građanstvu stavlja na raspolaganje svoje kupaonice i time pridonosi mijenjanju običaja na području tjelesne higijene.

Postoje vrlo brojna svjedočanstva iz kojih se vidi da su sinovi Sv. Bernarda imali veoma važnu ulogu u crkveno-političkom životu hrvatskih krajeva. Sam papa Pio II. u jednom pismu naziva zagrebačkog opata »custodem et conservatorem Ecclesiae Zagrabiensis«. Tako predstavlja i opat Vinand sam sebe godine 1462. Slične izraze upotrebljavaju i zagrebački kanonici spominjući opata Sv. Marije kao »Conservator iurium Ecclesiae nostrae«.²⁷ U 15-om stoljeću zadržava opatija Sv. Marije još uvijek povlasticu »loci credibilis«, to znači da je samostanski pečat pred javnošću osiguravao vrijednost pojedinih ugovora i isprava.

I u obrani zemlje cisterciti su na svoj način vrlo aktivni. 30. XI. 1402. izdaje opat Ivan iz Topuskog ispravu u kojoj građanima zagrebačkog Gradeca Petru i Stjepanu Šafaru daruje posjede Dubovec, Vojnošće i Dedičak zbog njihove hrabrosti u obrani opatije od Turaka. »Nos Johannes, Dei gracia abbas monasterii beate Marie virginis de Toplica, totusque conventus fratrum loci eiusdem... dum seivissimi pagani Turci et Boznenses cum valida potencia dictum nostrum monasterium ac possessiones et villas abbacie nostrae hostiliter invaserunt, viriliter pugnare et pugnam exercere non desisterunt cum paganis supradictis...«.²⁸ (Mi, Ivan, po milosti Božjoj opat samostana Blažene Marije Djevice od Topuskog i cijela zajednica braće ... dok su poganski Turci i Bosanci neprijateljski napali jakim snagama naš samostan i posjede i kuće opatije, navedeni se nisu prestajali junački boriti protiv gore spomenutih pogana.)

Vrhovna crkvena vlast je često određivala cistercitske opate da uvode pojedince u više crkvene službe. Tako piše papa Bonifacije IX, 12. svibnja 1393. kutjevskom opatu da zajedno sa prepoštom kaptola iz Pečuha uvede u kanoničku službu nekog Šimuna iz Zagreba. (»Abbati monasterii beatae Mariae Virginis Honestevallis dictae de Gothow, Quinqueecclesiensis diocesis... eidem Symoni conferre et assignare curatis«).²⁹

Cistercitski opati bili su često izabirani za suce u osjetljivim parnicama. Tako je bilo i u sporu koji je izbio između Nikole pl. Prodanića i zagrebačkog biskupa. Papa Eugen IV. imenuje 14. V. 1431. ostrogonskog biskupa za suca ali »Emericus, abbas monasterii B. Mariae in Lantsrats, Aquilensis d. pro praefato episcopo sen-

26 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 220.

27 I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, str. 225.

28 A C A, fasc. 107, n. 1. (*Pov. spom. pgb. biskupije, v, str. 173-174*).

29 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, Budapest 1888, t. III, str. 217.

tentiam tulit.«³⁰ (Namjesto spomenutog biskupa presudu je donio Emerik, opat Kostanjevice.) Nije to jedini slučaj u kojem je samostan Kostanjevica (danas u Sloveniji) povezan sa Zagrebom. Benedikt de Zolio natječe se za kanonikat u Zagrebu, ali mu je za to potrebno papinsko odobrenje, jer raspolaže sa više posjeda u Italiji. Rim pozitivno odgovara, 22. X. 1440. i određuje da novog kanonika u službu uvedu biskup iz Padove te opati iz Zagreba i Kostanjevice. (»Executores provisionis: Episcopus Paduanus et Abbates S. Mariae Zagrabiensis ac S. Mariae in Lantstras.«)³¹ U pojedinim slučajevima opati i župnike uvode u službu. Takvo jedno naređenje izdaje papa Grgur XII, 8. svibnja 1407, također opatima Zagreba i Kostanjevice.³²

Iako se danas možemo još samo diviti kutjevskim vinogradima ili sa sjetom promatrati portal crkve u Topuskom, ipak ostaje činjenica da je duh cistercitske obnove obilježio vjerski, društveni, politički, a i svakidani život Hrvatske. Povijesni tok se ne može zaustaviti, prošlost se ne može ponavljati, ali duh koji smo upravo spomenuli u mnogom je pridonio da se naši preci uspješno odupru različitim opasnostima i pokušajima otuđenja.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Zisterzienser haben durch den Wunsch, die Regel des hl. Benedikt ohne Kompromisse zu befolgen und so das Ordensleben zu erneuern, ein großes Werk des religiösen Aufbruchs in Bewegung gesetzt. Wie so viele europäische Länder, wurde auch Kroatien davon beeinflusst.

Das große Kloster von Topusko, aber auch die anderen, besonders jene von Zagreb und Kutjevo, haben eine bisher nicht genug beachtete Rolle im religiösen, kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Leben Kroatiens gespielt. Die Päpste und Könige von Ungarn haben oft die Zisterzienseräbte und -mönche für besonders heikle Missionen eingesetzt.

Die Höhen und Tiefen der kroatischen Geschichte, aber darüber hinaus auch die Geschichte der westlichen Welt, die gerade in diesem Raum mit der türkischen Übermacht in Berührung kam, spiegelt sich im Aufstieg und Niedergang der Zisterzienser-Gemeinschaften.

Das Streben nach Vollkommenheit konnte sich bei den Zisterziensermönchen natürlich nicht auf die rein religiöse Erneuerung begrenzen, sondern alle Bereiche des Lebens, besonders die für die Zisterzienser so wichtige körperliche Arbeit, waren davon betroffen. Die materielle und wirtschaftliche Prosperität waren zwar kein Ziel, aber die ganz natürliche Folge der geistlichen Stärke und des lebendigen Gemeinschaftslebens.

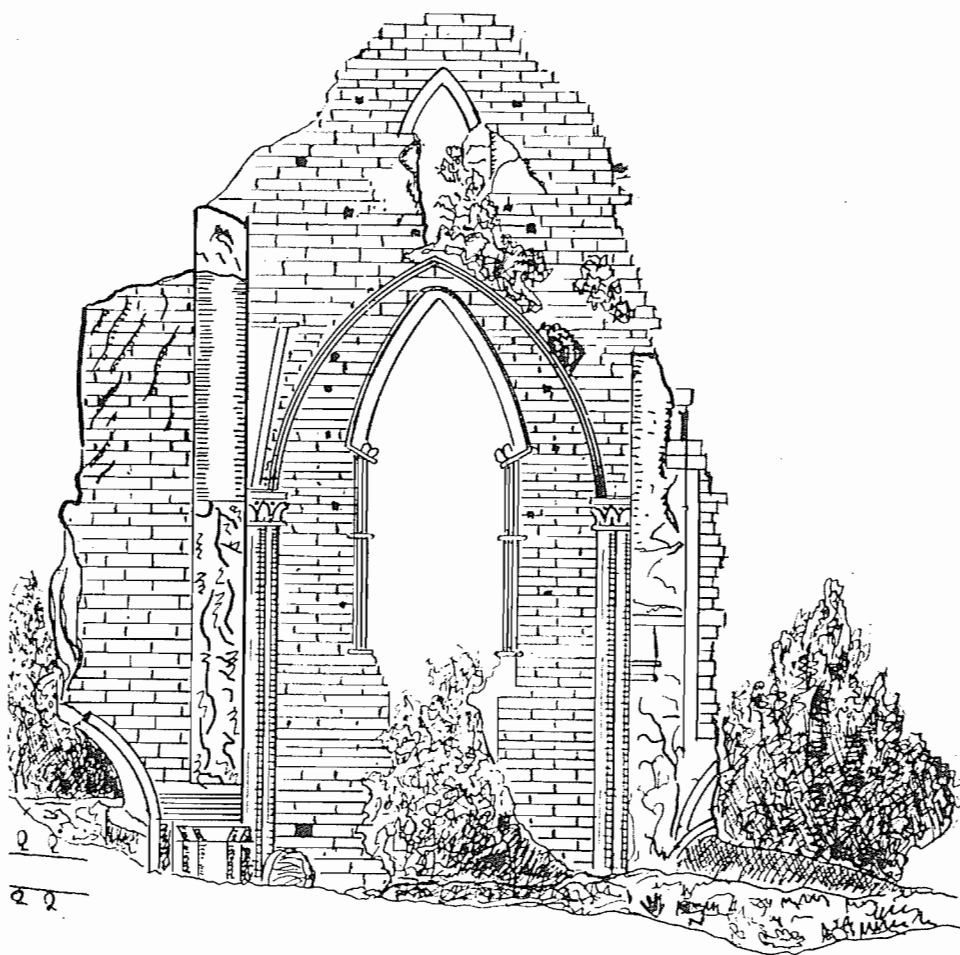
Die Einheit Europas war für die Zisterzienser schon im 13. Jh. nicht nur eine Idee; sie haben diese Einheit in die Tat umgesetzt durch die Einheit ihres Ordens und

30 A S V, L 307, f. 53.

31 A S V, S 368, f. 192.

32 A S V, L 132, f. 151.

durch ihren großen Einfluß auf das gesamte Leben. Die Tatsache, daß die ungarisch-kroatischen Könige die Zisterzienserklöster am Rande ihres Königreichs gründeten, geschah wahrscheinlich nicht ohne Absicht.

Portal opatijske crkve sv. Marije u Topuskom